

Illésházy kijelentése, aminek igazságában Maksay kételkedik, hogy „szekeressé, ekéssé” tette jobbágyságait (100. l.).

A 6. fejezet (Migráció) arról szól, hogy „a parasztság vándormozgalma a XVI. század utolsó harmadában sem szünetelt” (93. l.). A 7. fejezet (További rétegeződés) a zselléresedés folyamatát mutatja be, amiben a századközepi helyzet folytatódott a zsellérek számának jelentős növekedésével. Végül a 8. fejezet (Gazdagparaszatok és paraszti áruterelés) azt fejtegeti, hogy a változás a jómódú parasztságot és a paraszti áruterelést nem érintette különösebben.

Az 1570 utáni rész fejezeteinek áttekintése nyomán megállapíthatjuk, hogy egyetlen ponton sem látszik alapvető változás, ami az 1570-es határ fölvételét és az anyag kettéosztását indokoltá tenné. A török terjeszkedés súlyos szakaszát lezáró drinápolyi béke és az erdélyi fejedelemség önállóságát elismerő speyeri egyezmény az ország történetében kétségtelenül jól kivethető határkő; de erőltetett, ha a majorsági gazdálkodás fejlődését és hozzá kapcsolódóan a parasztság helyzetének alakulását is eszerint próbálja a szerző korszakolni. Viszont abban igazat kell adni Maksaynak, hogy a XVI. század második felében a majorsági gazdaság munkaszervezetében az arány a század közepéhez mérten erősen eltolódott a robot javára. A robotra épülő gazdaság a bérmunkát szűkebb keretben alkalmazza. Hozzátehetjük, hogy a visszaesés abban is megmutatkozik, hogy nemesek a béresek tűnnek el, de a földesúrhoz tartozó munkaeszközök, béresekék, béres szekerek is (*I. Sinkovics: Le „servage héréditaire” en Hongrie aux 16—17e siècles. Studia Historica 53. Bp. 1963. 64., 65. l.*). A robotnak ez a növekedése azonban nem teszi szükségessé a XVI. század kettéosztását.

A robotoltató gazdálkodás a XVII. század elejére bontakozik ki egészében. Ezért is jó lett volna a tanulmány végén rövid kitekintés a tizenöt éves háború utáni időkre és a XVII. századi fejlődésre. A változás okát nem lehet elsősorban az európai árforradalommal magyarázni, amelynek magyarországi hatása még nem is eléggé tisztázott. Sokkal valószínűbb, hogy a század második felében a háborús konjunktúra gyengülésével megváltozott értékesítési lehetőségekben kell keresni az okot. Továbbá nem elhanyagolható a Habsburg-központosítás visszaesése és a magyarországi a birtokos osztály megnövekedett hatalma, amely a XVII. század elején tetőzik.

Maksay munkája nemesek új eredményeket hozott önálló kutatások alapján, de gazdag anyaga, kérdésfelvetései ösztönzést adtak a további kutatásoknak. Egy nyomtatásban megjelent munka értékének megállapításakor ez jelentősen nyom a latban. A kandidátusi disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek Maksay tanulmánya mindenképpen megfelel, különösen, ha figyelembe vesszük a szerző többi e tárgykörbe vágó munkáit (*Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1958. Bd. 43.; Urbáriumok, XVI—XVII. század*). Tisztelettel javaslom a disszertáció elfogadását.

PACH ZSIGMOND PÁL hozzászólása

Engedjék meg, hogy néhány olyan kérdéshez, amely a vitában felmerült, egy-két rövid észrevételt fűzzek.

Az első a *földfoglalásoknak*, a paraszti földek kisajátításának a kérdése, amelyre vonatkozólag a régi előzményekre visszatekintő vita egész kibontására ez alkalommal sem szükség, sem lehetőség nincs. Természetesen igen fontos az, amit az opponensek elmondtak, és *Maksay Ferenc* részben a disszertációban, részben pedig válaszában fejtegetett, hogy ti. a földfoglalás különböző céljait, fajtáit illetően messzemenően disztinválni kell. Csupán arra szeretnék utalni, hogy emellett is eléggé jelentősnek tűnik — nem utolsósorban éppen Maksay Ferenc anyaga alapján — a földfoglalás XVI. századi mértéke, méghozzá az olyan földfoglalásé, amely a majorkodás, az allodiális gazdálkodás kiterjesztése célját szolgálta —, elannyira, hogy a nagyszámú részadaton túl országos törvények is foglalkoztak ezzel, persze az adóalap szempontjából. Az 1563 : LXX. tc. például arról beszélt, hogy meg kell különböztetni az urasági földeken belül azokat, amelyek már régebben a nemesi kuriához tartoztak, azoktól, amelyeket a jobbágyoktól vontak el és „ad propriam culturam” utóbb rezerváltak; teljesen félreérthetlenné téve, hogy itt önkezelésű céllal történt foglalásokról van szó.

A második kérdés, amelyhez egészen rövid észrevételt fűznék, a *majorságépítés és majorságfejlesztés új periódusainak kérdése*, azaz az 1530—60-as éveknek — hogy a disszertációban szereplő jelzőt használjam — „lázás” periódusa és annak továbbfolytatása

a XVI. század végéig; majd a XVIII. század ismeretes majorságfejlesztő periódusa: e két periódust említette opponensi véleményében *Szabó István* professzor. E két szakasz között azonban igen jelentős az egész fejlődés menet szempontjából annak a *közbenso* periódusnak a figyelembevételére és tüzetes vizsgálata, amelyről részletesen ugyan nem beszélt a másik opponens, *Sinkovics István* professzor, de utalt rá: az allodiális gazdálkodásnak a 15 éves háború utáni fellendülése, azaz a XVII. század első felének majorságfejlesztési periódusa. A XVI—XVII. századforduló körüli „ideiglenes megtorpanás” után — talán *Szabó István* professzor használta ezt az igen találó megjelölést — a XVII. század első felében a majorsági gazdálkodás nekilendülése, mégpedig a robotoltatás túlnyomóvá válásának jegyében: olyan tény, amelyet az allodiális fejlődés fő történeti korszakainak meghatározásánál immár nem mellőzhetünk.

Harmadik rövid megjegyzésem olyan forrásokra, urbáriumokra és a bennük szereplő adatok értékelésére vonatkozik, amelyek a vitában szóba kerültek. Igen érdekes és meggyőző volt például a kanizsai uradalom jobbágyviszonyainak alakulására való utalás, ahol egyáltalán nem lehet elzárkózni *Sinkovics* professzornak az elől a megállapítása elől, hogy itt igenis a parasztság ellenállásának bizonyos formái, ezek hatása nyilatkozik meg az 1564. évben kiadott gazdasági utasításban. Hadd tegyem hozzá: ebben a gazdasági utasításban arról is szó esik — és nyilván ugyanebben az oksági összefüggésben —, hogy a földesúrnó a robotot a néhány évtizeddel korábbi mértékre kívánja leszállítani, egyben az ezen túlmenő munkák pénzen való elvégzetését helyezi kilátásba, sőt, írja elő. Ezen a vonalon tehát a *fizetett munka alkalmazásának* kérdésébe is beletorkollik a paraszti ellenállásnak — *Sinkovics István* által oly meggyőzően kifejtett — szempontja; ha persze az adott esetben attól sem szabad eltekin-tenünk, hogy *Kanizsa* földrajzi fekvése miatt válságos katonai helyzetben volt akkor, és hogy a török hódító fenyegetése, amely a következőkben valósággá vált, nyilván visszahatott az uradalom jobbágyviszonyaira.

A vöröskői uradalom 1543. évi urbárium, amelyből *Sinkovics István* ugyan csak jellemző mozzanatokot emelt ki, szintén érdekes módon vet fényt a fizetett munka igénybevételének bizonyos tényeire. Ez az urbárium szinte minden majorsági munkafajtánál utal arra, hogy a robot mellett fizetett munkára is szükség van, mert ami „az eddigi szokáson” felül van, azért fizetni kell, ill. az olyan allodiális tartozékot, amely — ahogyan a német nyelvű urbárium írja — „hat kein Robot, muss man mit Geld arbeiten”. Bár a fizetett munka alkalmazásának ilyen — és egyéb — motívumai és tényei kétségtelenek, mégis valószínűnek látszik, hogy nem lehet *egyenlő mértékű* igénybevételéről, egyenértékű alkalmazásáról beszélni — már ebben a szakaszban, a majorsági fejlődésnek ebben a periódusában sem — a robotmunkának és a fizetett munkának az allodiális gazdálkodásban.

Hadd említsem meg végül negyedik és egyben befejező észrevétel gyanánt, hogy igen helyes és nagyon termékeny minden olyan utalás és mozzanat figyelembevételére, amely a *szomszédos közép- és kelet-európai országok agrárfejlődését* jellemzi ebben az időszakban. Így csak dicsérhető, hogy *Maksay Ferenc* a lengyel fejlődés menetére is utalt és ennek analógiáját is szemmel tartotta, mint ahogyan most az opponensi véleményekre adott válaszából is kiderült. Hadd jegyezzem itt meg: bár már a XVI. század utolsó évtizedeire nézve is kimutatott a lengyel gazdaságtörténetírás bizonyos regressziós jelenségeket, azonban a gazdasági regressziót általában véve a XVII—XVIII. századra teszik azok a munkák — *Topolski, Šreniowski, Malowist* és mások munkái —, amelyek egyrészt részletes forráskutatáson alapulnak, másrészt nagy távlatban tekintik át a fejlődést. A lengyel kutatók például a majorsági (folwark) gazdálkodás termelékenysége szempontjából éppen az 1580–90-es adatokat állítják szembe a későbbi, XVII—XVIII. századi termelékenységi adatokkal, azt mutatván meg, hogy az 1580 körüli adatok jelentették a termelékenység csúcspontját a földesúri gazdaságokban, nem utolsósorban a bérmunkáltatás jelentős szerepe miatt. A további fejlődés menetét illetően a lengyel gazdaságtörténészek — legalábbis többségük — a robotoltató gazdaság eluralkodásában látják okát a gazdasági hanyatlásnak; emellett persze a háborús pusztításokban is. Voltaképpen ez a két felfogás található fel a lengyel történeti irodalomban: aszerint, hogy melyik tényezőnek tulajdonítanak nagyobb szerepet a regresszió szempontjából. Többségük — ismétlem — elsősorban a robotgazdálkodásnak tulajdonítja ezt, amelynek negatív hatása még akkor is érvényesült, ha egy sor földesúri gazdaság előtt — ahogyan erre válaszában *Maksay Ferenc* is utalt — a *Visztula* révén, ill. *Danzigon* és más kikötőkön keresztül igen nagy kiviteli lehetőségek nyíltak meg Nyugat-Európa felé. Egyébként — mint lengyel kollégáink kimutatják — a XVII. századi hanyatlás abban is kifejezésre jutott, hogy a lengyel földesúri gazdaságok gabonatermelése és gabonakivitele is csökkent, tehát nemcsak a termelékenység, hanem a termelés, sőt a

kvitel is hanyatlott. Ezek az áttételeken keresztül is eredményesen lehet nyomozni az összefüggéseket, — az önkezelési földesúri gazdaságok fejlődési körülményeinek és következményeinek nemzetközi érdekű összefüggéseit, törvényszerűségeit.

MAKSAY FERENC válasza

Amikor valamilyen tudományos kutatás eredményei megjelenésük után kiindulópontjaivá vagy beépülő részeivé válnak más munkáknak; s eközben maguk, idegen kezek munkája nyomán, hol épségben maradnak, hol átförmálódznak; hol meg egészen semmivé foszlanak; szerzőjük egy idő után számot vehet magával, s azt tapasztalja majd, hogy az eredmények továbbépülésén érzett öröme jóval nagyobb, mint a kritika átförmáló ítései miatt érzett pillanatnyi zavara. Az itt vitára bocsájtott mű szerzőjének, tanulmánya megjelenése óta, elég hosszú idő állott rendelkezésére ahhoz, hogy a mostani számvetésen már teljes őszinteséggel mondhasa el: hálás mindazoknak, akik megjegyzéseikkel elősegítették az értekezésben foglaltak helyesbítését, a magyar történettudomány egészébe való beillesztését. Így a kandidátusi disszertációk vitáin szinte általánossá vált gyakorlat méreteit túlhaladóan illeti köszönet nemcsak opponenseimet, hanem többi bírálomat is, azért, hogy további széleskörű kutatások értékmerőjével tették munkámat szigorúan tudományos és maradandó értékű kritika tárgyává.

Ha az értekezés kezdettől fogva sem maradt visszhang nélkül, az nem kis mértékben az Egyetemi Tankönyv egykori szerkesztőbizottságának s benne főként *Sinkovics István* professornak köszönhető. A Tankönyv szerkesztése során felmerült tudományos igények könnyítették meg, hogy az erősen szétágazó tematikát lényeges esomópontjain ragadhasam meg és helyesen határolhasam körül.

A körülhatárolás ugyanakkor terjedelmi és módszertani gátakat szabott munkámnak, s az előtanulmány jelleg, amint már az opponensi véleményben hallottuk, szükségessé tette olyan részletek befogását-áttekintését is, amelyek kidolgozása, részletes elemzése nem lehetett feladatom.

Így kerültem továbbá szembe rendkívül nehéz szerkesztési problémákkal is. A legfontosabbat, a periodizációt illetően talán szabad lesz itt elmondanom, mielőtt igen tisztelt opponenseim véleményére érdemben válaszolnék, azt, hogy munkámnak — a nyomtatásban megjelent forma végső kialakítása előtt — volt egy korábbi változata is, abban pedig mondanivalóimat minden kronológiai tagolás nélkül adtam elő, s a mostani, egymásnak megfelelő fejezetek anyaga ott még együtt volt olvasható. Hogy mégis a későbbi változat mellett döntöttem — a szerkesztés szempontjából nem egészen szerencsésen —, azt nem csupán a történetkutatónak az az általános igénye magyarázza, hogy a bemutatott korszakot a fejlődés világosabb érzékeltetése céljából időben is tagolni igyekszik, különösen akkor, hogyha — mint az én esetemben is — a korszak kezdete és vége között jól megfogható különbségek mutatkoznak. Ennél is döntőbbnek tűnt akkor számomra, hogy — amint erre alább még visszatérek — a XVI. század 70–80-as éveei szinte egész Európa gazdasági életében fordulópontot jelentenek; s úgy látszott, hogy a mi országunkban beállott változások kulcsát is ezekben az európai összefüggésekben kell keresni.

Lássuk először, mik voltak a hazai változások. Korántsem állítjuk — nem is állítottuk —, hogy ilyenek a század közepe és vége között minden általunk vizsgált vonatkozásban megtalálhatók lennének: a paraszti migráció, a majorságépítés, sőt nagy vonásaiban még a földfoglalás is törés nélkül folyt, ha nem is a század végéig, de legalább a nagy háború kezdetéig. A mi számunkra azonban a majorságok munkaszervezete és a parasztság életviszonyaira gyakorolt hatása volt a lényeges, és itt már — ahogyan opponensem, *Sinkovics* professzor is megengedi — csakugyan jelentős átalakulás ment végbe a század folyamán. *Pach Zsigmond Pál* professzor és *Sinkovics* professzor teljes joggal figyelmeztet ugyan a robotnak a majorgazdálkodás kezdetétől fogva játszott döntő szerepére és felhasználásának valóságos indítékaira; mindamellett kétségtelen, hogy a XVI. században a robot nemcsak abszolút mértékben növekedett, az allodiális területek kiterjedésével párhuzamosan, hanem a bérmunkához viszonyítva is. A bérmunka háttérbeszorulását nem is annyira azzal látom bizonyítottnak, hogy a század utolsó negyede előtt a korlátlan robot s a nagy megterhelés miatti panasz csak kivételes és törvényellenes jelenség maradt, hogy erre a korra általánosnak a robot alacsony fokú kihasználtsága tekinthető, s hogy mindez csak a század utolsó évtizedeiben változik meg. Meggyőzőnek inkább a bérmunka visszaszorulására vonatkozó s dolgozatomban idézett közvetlen adatok látszanak, nem utolsósorban pedig a szomszéd országok — különösen a lengyel — robot- és bérvizonyainak hasonló alakulása. Tagadhatatlan ugyan-